
ЧАСТИНА 1

ПЕРЕДМОВА

1941-й рік в діяльності ОУН насичений різноманітними подіями, більшість яких обертається навколо однієї – єдиної дати: 30 червня. Немало подій, які відбулися до цієї дати, так або інакше спрямовані на підготовку проголошення Акта 30 червня. Багато подій, що сталися після цієї ключової дати, визначені нею.

Протистояння Організації українських націоналістів (ОУН) спочатку польській, а потім радянській владі тривало чверть століття. Однак підвищений інтерес викликають чотири роки, починаючи з нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Керівники радянських ветеранських організацій звинувачують націоналістів у співробітництві з гітлерівцями. Навпаки, у національно-демократичних колах стверджують, що підпільники ОУН і бійці створеної нею Української повстанської армії (УПА) були героями, які виборювали право українського народу на незалежну державу.

Здається, нескладно визначити, на чиєму боці воювали ті або інші збройні формування і на чию підтримку висловлювалися ті або інші політичні сили. Та у випадку з українськими націоналістами не так просто встановити істину. Щоб зробити це, потрібно відділити нещирі публічні заяви від істинних намірів сторін, визначити часом протилежні позиції різних політичних сил у середовищі самих українських націоналістів, зробити поправку на фазу війни, яка нерідко зумовлювала відмову від попередніх намірів сторін. Треба, насамкінець, відділити протистояння Об'єднаних Націй і фашистських держав від боротьби ОУН-УПА проти радянської влади, яка (боротьба) мала іншу природу.

Напад А.Гітлера на Другу Річпосполиту у вересні 1939 р. послужив запальною свічкою для великої європейської війни, яка незабаром переросла у світову. Після “визвольного походу” Червоної армії на Західну Україну і Західну Білорусію українські націоналісти втратили свого природного ворога – Польську державу, яка прагнула силою полонізувати українців. Разом з тим вони придбали нового, серйознішого ворога – радянську владу.

Під час радянізації Західної України підпільні осередки ОУН сильно постраждали. Органам державної безпеки вдалося захопити архіви польських поліцейських установ, які дали їм цінні вказівки щодо мережі і кадрів націоналістів. У червні 1941 р. проводився розшук майже тисячі нелегалів ОУН. Чекісти давали їм таку характеристику: “Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством”¹.

У західних областях УРСР діяли осередки обох ОУН, але перевага бандерівців була безперечною, В документі НКДБ УРСР від 31 травня 1941 р. вказувалося, що С.Бандера “зумів підпорядкувати своєму впливові значну частину Організації, яка складається в основному з молоді”².

Події в Європі, як спочатку здавалося, розгорталися на користь Радянського Союзу. Й.Сталін спромігся окупувати у вересні 1939 р. більше половини території довоєнної Польщі і при цьому зберігти нейтралітет у війні, оголошеній її союзниками гітлерівській Німеччині. Не бажаючи перетворювати радянсько-німецький дипломатичний союз на союз воєнний, Франція і Велика Британія погодилися на інтерпретацію радянського вторгнення у Польщу як “визвольного походу” Червоної армії у Західну Україну і Західну Білорусію. А.Гітлер також мусив погодитись з радикальною зміною тієї статті секретного протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р., яка розмежовувала “сфери інтересів” двох держав-агресорів у Польщі. Німеччина взяла до відома бажання Сталіна обмежитися західноукраїнськими і західнобілоруськими землями замість встановлення кордону по Віслі і Сану. Сталін навіть виторгнув собі за відмову від польських етнічних земель (Люблінського і частини Варшавського воєводства) переведення Литви з німецької в радянську “сферу інтересів”. Укладений з Німеччиною 28 вересня 1939 р. договір “Про дружбу і кордон” закріплював переконливу ідеологічну інтерпретацію радянського нападу на Польщу. Тепер його стало можливим пояснювати прагненням захистити майно і життя єдинокровних братів українців і білорусів – громадян Польської держави, яка розвалилася під ударами вермахту.

Однак з початком радянсько-фінської війни урядові кола і громадська думка демократичних країн Заходу остаточно поставили Радянський Союз на одну дошку з країною-агресором – Німеччиною. У Франції і Великій Британії почали готувати експедиційний корпус на допомогу маленькій Фінляндії, яка уже вдруге у ХХ ст. боронила незалежність від зазіхань східного сусіда. Однак прорив лінії Маннергейма і відмова Москви від поглинення Фінляндії припинили у березні 1940 р. радянсько-фінську війну. Було покладено край такому розвитку подій, за якого Радянський Союз потрапляв у стан війни із західними демократіями.

Через три місяці, у червні 1940 р. солдати вермахту опинилися у Парижі. Одним блискавичним ударом Гітлер вивів з війни Францію і став господарем континенту. У цій ситуації він не зміг утриматися від спокуси розгромити Радянський Союз, бо знав, що командний склад Червоної армії майже повністю був винищений репресіями. Руйнівний вплив сталінських репресій на боєготовність військ переконливо показала радянсько-фінська війна. Німецькі генерали мали підстави розраховувати

на те, що кампанія на Сході виявиться не довшою, ніж на Заході.

22 червня 1941 р. волею Гітлера Радянський Союз перетворився з ворога західних демократій на їх союзника. Виникла антигітлерівська коаліція, яка за своїми людськими і матеріальними ресурсами багаторазово перевищувала Німеччину та її нечисленних союзників. Провал “бліцкригу” на Східному фронті перетворив потенціальну перевагу Об’єднаних Націй в цілком реальну. Поразка Німеччини стала питанням часу.

На перший погляд такий аналіз воєнно-політичної ситуації в Європі здається далеким від розглядуваної проблеми. Насправді він необхідний, щоб правильно розставити акценти в проблемі ОУН-УПА. Адже вся суть сучасного громадянського протистояння полягає в тому, що одна сторона схильна не надавати вирішального значення спробам українських націоналістів заручитися підтримкою Гітлера у боротьбі за незалежну і соборну Україну. Друга сторона, навпаки, розглядає такі спроби як зраду національних інтересів українського народу.

Занотуємо поки що тільки одне: напад гітлерівських військ на Радянський Союз не змінив суті протистояння ОУН і радянської влади. Воно мало власні корені, аніскільки не пов’язані з Німеччиною, і власні хронологічні рамки: від “визвольного походу” радянських військ у Західну Україну в 1939 р. до середини 50-х рр.

Однак 22-е червня 1941 р. трагічно позначилося на перспективах національно-визвольного руху в тій частині України, яка ще не була упокорена масовим терором, депортаціями і голодоморами. У протистоянні з радянською владою західноукраїнські націоналісти змушені були шукати підтримки у нацистів – ворогів свого основного ворога. Заяви про солідарність з Третім рейхом вони не здобули, як виявилось трохи згодом, підтримки нацистів. Але ці заяви відштовхнули від них ту силу, яка в Другій світовій війні була просто-таки приречена на перемогу – Об’єднані Нації. А керівники Радянського Союзу дістали можливість представити своє протистояння з українськими націоналістами як невід’ємну частину війни з Німеччиною та її союзниками.

Після відступу Червоної армії з території західних областей загальна чисельність бандерівських бойовиків становила, за оцінкою відомого діяча ОУН М.Прокопа, приблизно 12 тис.³. Незважаючи на те, що чекісти розгорнули репресії проти населення західної України у масштабах, які важко піддаються осмисленню, їм не вдалося винищити націоналістичне підпілля.

Між вереснем 1939 і червнем 1941 рр. відносини між нацистами і українськими націоналістами були майже безхмарні. Оунівці були ворогами Польщі і внаслідок цього друзями Німеччини. Німці потурбувалися

про те, щоб ті з них, котрі були в'язнями польських тюрем, поправили своє здоров'я у кращих санаторіях Генерального губернаторства і Словаччини⁴. Було дозволено створити у Кракові громадський комітет, який мав опікуватися українцями на території губернаторства.

Попри формальну заборону політичної діяльності, яка торкалася у Третьому рейху всіх ненімецьких організацій, обидва проводи ОУН розгорнули у Кракові підготовчу роботу зі створення в Україні майбутніх державних структур. Бандерівці створили "Державну комісію ОУН", мельниківці – "Комісію державного планування". Не контактуючи одна з одною, комісії розробляли структуру державних органів, функції і повноваження установ на випадок "утворення самостійної держави"⁵.

Утворити таку державу оунівці мали намір після поразки СРСР у війні з Німеччиною, яка здавалася їм близькою. Хоч ніхто з керівників Німеччини прямо не запевняв, що вермахт після завоювання України передасть її територію у розпорядження ОУН для створення самостійної держави, серед українських емігрантів існувала глибока переконаність саме у такому розвитку подій. Письменник У.Самчук, який належав до мельниківської ОУН, пізніше згадував: "неофіційно всі вірили в чудо, що скоро буде війна, що відкривається дорога назад, що вирине знову визвольна справа"⁶.

Переконаність українських націоналістів у зацікавленості керівників нацистської Німеччини в утворенні самостійної України ґрунтувалася на сукупності об'єктивних факторів. Найголовнішими серед них були такі:

- докорінна несумісність стратегічний інтересів нацистської Німеччини і Радянського Союзу на європейському континенті;
- заінтересованість Німеччини після перемоги у німецько-радянській війні знищити СРСР як державу, що могло відбутися, як здавалося оунівцям, тільки перетворенням національних союзних республік на незалежні держави – союзні Німеччині і ворожі Росії;
- особливе геополітичне становище України, яке мало б спонукати Гітлера, якщо він дійсно турбувався про національні інтереси Німеччини, надати політичну та військову підтримку української державності;
- подібність ідеологій націонал-соціалізму і українського націоналізму, що перетворювало ОУН на єдину політичну силу, якій Гітлер міг би довірити справу утворення союзної Третьому рейху Української держави;
- практична зацікавленість німецьких спецслужб у використанні мережі осередків ОУН на території України.

В рамках підготовки до нападу на СРСР німецька адміністрація проводила при активному сприянні обох проводів ОУН підготовку кадрів з

числа українців для диверсійно-розвідувальної роботи на території СРСР. Завербовані українці проходили навчання в учбових центрах абверу, у спеціально створених поліцейських школах, в організованому ОУН у Кракові “вищому старшинському вишколі”. З кінця 1940 р. почали створюватися частини допоміжної української поліції і веркшутци (вартівні відділи).

Револьюційний провід ОУН (тобто бандерівці) планував у майбутньому організувати з вишколених у цих підрозділах військовиків “Дружину українських націоналістів”, тобто основу збройних сил Української держави. Фактично ж у березні – травні 1941 р. у складі спецпідрозділів абверу були створені два батальйони – “Роланд” і “Нахтігаль”.

Факти свідчать, що українські емігрантські організації не могли здійснювати самостійних дій. Тобто вони не співпрацювали з німецькою адміністрацією, а використовувалися нею. Лише Револьюційний провід ОУН, маючи в Україні власну реальну силу, намагався налагодити дійсне співробітництво з німцями, тобто не тільки служити їм, а й використовувати їх в своїх інтересах.

Така лінія поведінки бандерівців прослідковується навіть в деталях. В уже згаданому документі НКДБ від 31 травня 1941 р. вказувалося, зокрема: “Мельниківці відкрито підтримують зв’язок з гестапо. Німці самі переправляють емісарів Мельника на наш бік. Бандерівці ж не дозволяють своїм членам, минаючи провід, зв’язуватися з німцями. Всі розвідувальні дані і завдання диверсантам, шпигунам і терористам, які перекидаються на наш бік, німці передають через бандерівський провід. Німці, на відміну від мельниківців, не перекидають бандерівців на нашу територію, а лише відкривають для них кордон в попередньо обумовленому місці”⁷.

Після 22 червня 1941 р. німці з готовністю використали прагнення оунівців включитися у воєнні дії на території України. Керівник диверсійного управління абверу полк. Е.Штольце на допиті у 1945 р. розповідав, що він дав вказівку С.Бандері і А.Мельнику відразу після вторгнення організувати провокаційні заколоти з метою послаблення тилу радянських військ⁸. Дослідник історії Збройних сил України Л.Шанковський вказував, що після 22 червня 1941 р. “відбувся збройний зрив на всій території Західної України з Буковиною включно. У Галичині й Волині виступили боївки під керівництвом Степана Бандери, на Буковині такі ж боївки під керівництвом полковника Андрія Мельника. На Поліссі розгорнула свою діяльність “Поліська січ” отамана Тараса Бульби-Боровця”⁹.

Контакти німецької цивільної і військової адміністрації з українськими націоналістами між вереснем 1939 р. і червнем 1941 р., які мали

яскраво виражену антирадянську спрямованість, в радянській історіографії інтерпретувалися однозначно: як зрада інтересів українського народу. І тепер за межами західних областей подібні факти здебільшого не мають іншого тлумачення.

Сучасне українське суспільство починає ставитися цілком толерантно до колишніх окупантів. Ветерани вермахту через півстоліття після війни уже не викликають негативних емоцій. Люди звикають до думки, яка була б дивною у радянські часи: про доцільність відновлення солдатських кладовищ ворога на території України. Однак до українців, які воювали на боці ворога, ставлення не міняється. Пояснення одне: “свої” у стані ворога – це зрадники. Ті, хто пам’ятає 22 червня 1941 р., не можуть зрозуміти мотивів громадян СРСР, які раділи цій події, або навіть сприяли агресору. Надто багато коштувала війна практично кожній родині.

Чи можна, однак, називати громадянами СРСР тих, хто опинився в кордонах Радянського Союзу після 17 вересня 1939 р. в результаті “визвольного походу” Червоної армії? Галичани і буковинці ніколи не були історично пов’язані з Росією. Життя “під зорею радянської влади” не змусило громадян знищеної Польщі відчутти себе громадянами СРСР. За два роки радянські органи державної безпеки репресували на території західних областей УРСР сотні тисяч осіб.

Вважати такий режим своїм не було підстав у західних українців будь-якої політичної орієнтації. Отже, на батальйон “Нахтігаль” і всі подібні історичні факти треба дивитися, рахуючись з фактичним становищем західних областей у складі СРСР. Якщо хто-небудь наполягатиме, все-таки, на звинуваченні українських націоналістів у зраді, хай розгляне, як додаткову аргументацію, факт зміни офіційної позиції Москви щодо громадянства населення Західної України після 22 червня 1941 р.

Говорити про зміну офіційної позиції Москви в радянські часи не рекомендувалося. Всі ювілеї возз’єднання українських земель мали єдиний відлік часу – з 17 вересня 1939 р. Текст секретного протоколу в радянсько-німецькому договорі про ненапад замовчувався не менш ретельно, ніж “катинська справа” або голод 1933 р.

Майже відразу після нападу Німеччини на СРСР радянський уряд і лондонський уряд окупованої Польської держави опублікували (зокрема, в органі ЦК ВКП(б) газеті “Правда” від 31 липня 1941 р.) спільну заяву, яка починалася з такої декларації: “Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу”. Звідси випливало, що жителі Західної України визнавалися громадянами Польщі.

Відновлення дипломатичних відносин між лондонським урядом Польщі і Москвою змусило радянський уряд визнати факт широкомасштабних депортацій польських громадян різних національностей з території Західної України і Західної Білорусії. Керівництво СРСР вимушене було діяти в рамках, встановлених демократичними державами Заходу, які волею Гітлера стали союзниками Сталіна. Приєднання СРСР до Атлантичної хартії (вересень 1941 р.) змусило радянське керівництво заявити про відмову від використання силової переваги у зносинах з іншими державами, а також морально засудити вже існуючі угоди, укладені з перспективою застосувати силу.

Можливо, для Й.Сталіна напад Німеччини на СРСР справді був неочікуваним, незважаючи на всі попередження. Навпаки, українські націоналісти не сумнівалися в тому, що протиприродний союз двох диктаторів виявиться короткотривалим. У квітні 1941 р. в Кракові відбувся паралельний римському (1939 р.) II великий збір ОУН, який визначив тактику і стратегію бандерівців на найближче майбутнє. Головною метою ОУН оголошувалося створення незалежної і соборної України: “Організація українських націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи”¹⁰.

Зважаючи на радянсько-німецький договір “про дружбу і кордон”, бандерівці у цій резолюції прямо не зазначили, що розраховують на розвал СРСР під ударами Німеччини. Проголошувалося лише, що союзниками України вважатимуться всі держави, політичні угруповання і сили, які заінтересовані у розвалі СРСР. Зауваження про майбутні “територіально-політичні зміни” свідчило про те, що ОУН(Б) готувалася проголосити незалежність України в ході німецької окупації Східної Європи.

1997 – 2000 рр. у Львові надрукований чотиритомний збірник німецьких архівних матеріалів “Україна в Другій світовій війні”, упорядкований Володимиром Косиком. Упорядник врахував критичні зауваження на адресу власної монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, де використовувані джерела подавалися в уривках. Разом з українським текстом у чотиритомнику подаються фотокопії документів мовою оригіналу без купюр. Отже, цього разу відпадають підозри у спотворенні тексту, які висловлювалися раніше.

Чотиритомник відкривається меморандумами, переданими німецьким урядовим інстанціям з середовища ОУН(М) напередодні вторгнення Німеччини в Радянський Союз, а також меморандумом ОУН(Б), написаним 15 червня і переданим в канцелярію рейха 23 червня 1941 р., тобто через добу після вторгнення. Ці документи не висвітлювалися в радянській історіографії.

Перший документ ОУН(М) датований 14-м квітня 1941 р. і має назву “Меморандум про цілі українського націоналістичного руху”. Провід українських націоналістів (ПУН) під керівництвом А.Мельника проголосував своєю метою “відновлення” незалежної і суверенної української держави на заселеній українцями території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем.

Створення етнічно однорідної держави в таких кордонах передбачало, як визнали члени ПУН, “далекойдуче переселення” населення. “Землі, що звільнятимуться у Південній Україні, на Середньому Доні і на Нижній Волзі, – вказувалося у меморандумі, – будуть заселені не тільки селянами з аграрно перенаселених частин Галичини і Центральної України, але й, в основному, примусовими переселенцями, які повертатимуться із півночі Росії, та колоністами із Сибіру. Повернутись повинні, зокрема, українці із так званого “Зеленого клину”, території між Амуром, Уссурі і Тихим океаном. Таким чином, ця далекосхідна територія може бути звільнена для японської суходільної колонізації”¹¹.

В останньому абзаці цього документа висловлювалося припущення, що у німецького керівництва можуть бути й інші наміри, а тому формулювалося таке прохання: “дуже важливо і бажано глибше ознайомитися із справжніми намірами Німеччини стосовно Східної Європи”¹². Ніхто, однак, у канцелярії Третього рейху не збирався передавати меморандум Гітлеру. Тим більше ніхто не мав наміру знайти А.Мельника з планами вищого керівництва нацистів щодо України.

Представляє інтерес й меморандум за підписами керівників емігрантських неполітичних організацій, утворених ОУН(М) – В.Кубійовича (Український центральний комітет у Кракові) і Т.Омельченка (Українське національне об’єднання в Берліні). Датований 11-м червня 1941 р., цей документ був адресований в імперську канцелярію з проханням передати його особисто рейхсфюреру. Меморандум подавався, як підкреслювали автори, звертаючись у супровідному листі до Гітлера, “з огляду на надзвичайні події, управління якими покладено у Ваші руки”¹³. Кубійович і Омельченко майже відкритим текстом повідомляли рейхсфюрера, що їм відомі плани нападу на СРСР найближчими днями, а тому потрібно, щоб “авторитетні німецькі кола” встановили контакти з Організацією українських націоналістів.

У цьому меморандумі Гітлера просили утворити Україну з кордонами від гирла Дунаю на заході до Волги на північному сході і Головного Кавказького хребта на південному сході. Ця держава повинна була дістати такий же політичний устрій, як Німеччина. На роль вождя українців висувався А.Мельник.

Керівники емігрантської ОУН були патріотами, однак прагнули

панувати над своїм народом. “Українська Самостійна Соборна Держава” (ця формула вживається в усіх документах обох ОУН, нерідко у вигляді аббревіатури – УССД) була потрібна їм тільки для власного ужитку.

Однак емігранти не мали жодної можливості прийти до влади самостійно. Так само вони не могли власними силами створити за рахунок російської території державу, у декілька разів більшу, ніж УРСР. Так само вони були неспроможні здійснити депортацію мільйонних мас населення (серед них – тих же українців), щоб досягти етнічної однорідності цієї держави. В усьому доводилося покладатися, як вказувалося у меморандумі, на “Великий Німецький Рейх”.

Провід ОУН на чолі з С.Бандерою підготував зовсім інший меморандум. У ньому теж ставилося питання про німецько-українські відносини “в момент німецької кампанії на Європейському Сході, яка щойно розпочинається”. Однак ці відносини розглядалися як союз. Гітлера попереджали: “навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення Української держави і відповідними гаслами”¹⁴.

Підкреслювалося, що мова повинна йти саме про самостійну державу. Бандерівців не влаштовувала державність радянського зразка, хоч вони визнавали тут, що вона є великим кроком уперед порівняно із становищем українців в Російській імперії. Окремі розділи меморандуму присвячувалися обґрунтуванню політичних, економічних і військових аспектів незалежності. Посилаючись на те, що Німеччина після 1938 р. встигла утворити дві держави у Центральній Європі (Хорватію і Словаччину), ОУН(Б) давала зрозуміти, що їхній статус українців не влаштовує¹⁵. Дипломатичний етикет не дозволяв авторам меморандуму прямо назвати ці держави маріонетковими, але саме такий висновок випливає з їх обережних ремарок.

Цей меморандум загубився у нетрях імперської канцелярії. Зберігся, однак, висновок чиновника, зроблений для відомства Ріббентропа: “Німеччині адресуються вказівки, місцями остерігаючим тоном, що новий порядок може бути впроваджений у Східній Європі не тривалою військовою окупацією, а завдяки створенню незалежної Української держави. Ця держава повинна бути незалежною також і економічно, і не мати свій економічний центр в Берліні. Вона мусить, крім того, мати власні збройні сили, які стануть “гарантом німецько-українського союзу” й зможуть зменшити тиск Росії. Щоб підкреслити вимогу мати для України цю важливу і сильну позицію, меморандум стверджує, що приклад новостворених держав, таких як Словаччина і Хорватія, не може служити моделлю для Великої України”¹⁶.

У наведеному резюме вірно відбито суть і навіть тон документа. Маючи у Західній Україні розвинуте підпілля, бандерівці у боротьбі за національну державність поклалися передусім на власні сили. Вони розглядали відносини з нацистською Німеччиною як союзницькі, а свою державу прагнули зробити незалежною.

Розглянуті меморандуми були підготовлені у зв'язку з початком війни проти Радянського Союзу і переконливо продемонстрували готовність ОУН взяти участь в ній на боці Німеччини. Націоналісти з обох організацій ставили перед собою в цій війні одну головну мету – відновлення Української держави. Акт відновлення безпосередньо пов'язувався з перемогою Німеччини.

Автори меморандумів були реалістами і не сумнівалися у тому, що відновлена Україна залежатиме від Німеччини. Цю залежність мельниківці сприймали з ентузіазмом і бажали тільки одного: щоб переможці допомогли якомога більше розширити кордони України за рахунок російської території. Бандерівці не ставали передчасних питань про кордон, а прагнули довести німцям, що утвердження справді незалежної України – в їх же власних інтересах.

Рейхсканцелярія підтвердила факт одержання меморандумів, але не більше. Замість того, щоб ознайомити з ними вище керівництво Німеччини, їх відправили в архів. Оунівці не могли знати, що А.Розенберг, якому Гітлер доручив реалізацію політики рейху у Східній Європі, і шеф абверу адмірал В.Канарис 28 червня 1941 р. дійшли згоди “не вступати у переговори з будь-якими представниками народів східноєвропейського простору, не визнавати жодних політичних груп серед емігрантів”¹⁷. Німці мали власні плани щодо організації влади на території Радянського Союзу, які не збиралися оприлюднювати.

Прив'язуючи справу відродження української державності до гітлерівської колісниці, С.Бандера і А.Мельник не усвідомлювали повною мірою того, що німецько-радянське протистояння було частиною Другої світової війни. 22 червня 1941 р. розвело по різні сторони барикад колишніх союзників. Бажав того Сталін чи ні, але він опинився в одному таборі із західними демократіями.

Як уже підкреслювалося, безкомпромісна боротьба ОУН-УПА з радянською владою зробила українських націоналістів в очах західних союзників Сталіна пособниками і найманцями Гітлера. У ставленні Заходу до націоналістів мало що змінилося навіть тоді, коли почалася “холодна війна”. У травні 1947 р. голова місії УПА за кордоном “Гуцул” (І.Бутковський), котрий зустрічався у Західній Німеччині з офіцером американської розвідки, у перехопленому органами МВС-МДБ листі з гіркотою писав Р.Шухевичу: “Там мав я нагоду переконатися, як важко

позбутися нам п'ятна фашизму, яке на нас тяжить”¹⁸.

Формування ОУН(Б) почали просуватися в Україну з першого дня німецького вторгнення. Вони склалися з операційних груп чисельністю до 12 чоловік, які повинні були встановлювати контакти одночасно з населенням і командуванням наступаючих частин вермахту. Завданням груп було налагодження міського управління і підтримування громадського порядку. Усі “похідні групи” об'єднувалися в три регіональні формації: “Північ” – напрям на Київщину; “Центр” – на Харківщину, “Південь” – на Дніпропетровщину, Донбас, Одещину і Крим. Сукупна чисельність груп оцінюється дослідниками по-різному: від 3 до 8 тис. чоловік. Різниця в оцінках зрозуміла: в міру того, як дрібні операційні групи заявляли про своє існування, до них приєднувалися члени підпільної мережі ОУН (у західних областях) і всі бажаючі. Окрема “похідна група” з 15 чоловік повинна була якнайшвидше увійти у Львів і створити умови для негайного проголошення незалежної Української держави¹⁹.

29 червня оунівці підняли повстання у Львові, яке прискорило відхід радянських військ. Вранці наступного дня в місто увійшли кілька частин вермахту, підрозділи військової розвідки з полку “Бранденбург-800” і приписаний до цього полку український батальйон “Нахтігаль”. Похідна опергрупа ОУН(Б) зібрала певну кількість місцевої інтелігенції і надала цьому зібранню статус “законодавчих зборів західноукраїнських земель”. Увечері 30 червня “законодавчі збори” проголосили Акт відновлення Української держави. На чолі Українського державного правління ставав Ярослав Стецько. Керівництво ОУН зобов'язало провести маніфестації на підтримку Акта всіх обласних провідників. Маніфестації слід було проводити із запрошенням представників вермахту.

Повідомлення про проголошення незалежної Української держави за розпорядженням Я.Стецька двічі передавалося львівською радіостанцією – ввечері 30 червня і вранці 1 липня. Одну з радіопередач перехопив Український національний комітет у Кракові і на її основі випустив інформаційний бюлетень.

Присутнім на церемонії проголошення незалежності Української держави німецьким офіцерам, як і німецькій адміністрації у Кракові, яка ознайомила з бюлетенем, навіть не спало на думку, що “законодавчі збори західноукраїнських земель” діють на свій страх і ризик, без санкції Берліна. Кілька днів уряд Я.Стецька діяв легально. Цей час було використано для підготовчої роботи у створенні управлінського апарату і Української національно-революційної армії. Я.Стецько встиг оприлюднити 3 липня декларацію українського уряду, яка містила такі рядки: “Спираючись на мовний суверенітет своєї влади, Українська

держава приєднується до нового європейського порядку, який впроваджується великим фюрером німецької армії та німецького народу”²⁰.

2 липня штаб прибулої у Львів спецгрупи гестапо повідомив берлінське керівництво про те, що він утворив “українське і політичне самоуправління” міста на противагу групі Бандери, яка організувала міліцію і магістратське бюро. У повідомленні зазначалося, що заходи проти групи Бандери і його особисто “знаходяться у стадії підготовки і будуть проведені якнайшвидше”²¹. У такий спосіб гестапо сигналізувало про свою розгубленість у незвичній ситуації. Арешт Бандери “підготовчих заходів” не вимагав.

Одночасно з донесенням львівського гестапо надійшла інформація в міністерство закордонних справ Німеччини. Й фон Ріббентроп одержав від представника ОУН(Б) в Берліні В.Стахіва лист, в якому повідомлялося про утворення українського уряду у Львові і призначення його на посаду повноважного представника цього уряду в рейху²².

Отже, напередодні й під час вторгнення Німеччини в Радянський Союз ОУН(Б) поводи́ла себе як самостійна військово-політична сила. Ігноруючи неухагу до своїх вимог з боку Берліна, вона втілювала їх в життя з власної ініціативи. Незалежність і суверенність проголошеної Української держави підкреслювалися націоналістами на кожному кроці.

Чи досить цього, щоб вважати Акт 30 червня 1941 р. одним з епізодів державотворчої діяльності українського народу в ХХ ст.? Саме така думка нерідко висловлюється тепер в літературі.

Здоровий глузд, однак, не дозволяє приєднатися до цих висловлювань. Учасник II великого збору ОУН у квітні 1941 р. “Ікар” (А.Кентій вважає, що це міг бути І.Мітринга) в листі на ім’я С.Баидери називав проголошення Української держави “сміховарним державним будівництвом”. Перебуваючи у складі похідної групи у Василькові під Києвом, він спостерігав за реакцією українського населення на жорстоку поведінку окупантів і передав у листі такі розмови: “кажуть, що ОУН прямо обманує український народ, присиплює його чуйність, бо от говорить одне, а виходить друге”. Розвиваючи далі цю тему. “Ікар” робив висновок: “Чого варте проголошення Української держави, коли на захист її не можемо поставити не то одного озброєного полку, але навіть потужної демонстрації”²³.

Разом з тим не можна звинувачувати С.Бандеру та його найближче оточення у нерозумній поведінці. Найбільш точна, на наш погляд, характеристика мети дій ОУН(Б) у Львові 30 червня 1941 р. містилася у рапорті львівського гестапо берлінському начальству: “поставити німецьку владу перед доконаним фактом”²⁴. Така політика провокувала Берлін на відповідь бандерівцям. Влітку 1941 р. один з керівних діячів

ОУН(М) О.Ольжич сказав так: “Тепер, нарешті, німці відкриють свої карти”²⁵.

Проголошуючи Українську державу, С.Бандера не жалкував запевнень у тому, що вона стане активним союзником Німеччини у війні з Радянським Союзом. У світлі наступних подій такі запевнення, звичайно, виглядають одіозно.

Тритомник “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті”, тираж якого було виготовлено у 1983 році в Мюнхені і в 90-х роках частково завезено в Україну, подає дві редакції Акта – К.Паньківського і Я.Стецька. В обох сором’язливо випущено декларацію такого змісту: “Новоповстаюча українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і в світі та допомагає українському народу визволитися з-під московської окупації”. Випущено також заяву про те, що утворювана Українська національно-революційна армія “боротиметься спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за суверенну соборну Українську державу”²⁶.

Лакуни в тексті найбільш авторитетного в сучасній Україні документального збірника з історії суспільно-політичної думки свідчать про те, що деяким прихильникам ОУН-УПА хотілося б “підправити” картину минулого найбільш примітивним способом. Проте у жорсткій полеміці, яка не згасає у засобах масової інформації, такі “маленькі хитрощі” не проходять.

Німці справді відкрили свої карти. 3 липня німецькі функціонери у Кракові викликали на розмову С.Бандеру і членів Українського національного комітету П.Андрієвського, В.Горбового, В.Мудрого і С.Шухевича. Посилаючись на твердження в тексті Акта 30 червня про спільну боротьбу українських збройних сил і німецької армії, головуючий зазначив: “Йде мова про те, що німецький рейх і німецький вермахт є їхні союзники. Це не так; єдина людина, яка провадить боротьбу – це фюрер, а українських союзників не існує. Цілком можливо, що українці особисто захоплені й відчують себе нашими союзниками; однак в рамках державно-правової термінології ми не союзники, ми – завойовники радянськоросійської території”²⁷.

Отже, нацистська Німеччина не мала наміру укласти воєнно-політичні союзи з будь-якими організаціями на окупованій території СРСР. Українським націоналістам популярно роз’яснили, що здійснена 30 червня у Львові акція з правової точки зору була державним злочином.

У владних структурах рейху знайшлися сили, які з прагматичних міркувань стали на захист бандерівців. Керівники гестапо сподівалися

використовувати їх у власних цілях на окупованій території, а керівники абверу – в радянському тилу.

4 липня 1941 р. начальник львівського гестапо у повідомленні в Берлін рекомендував: “Беручи до уваги воєнне становище і настрої в регіоні, треба уникнути енергійних дій проти узурпаторів”²⁸. На нараді в Берліні 5 липня у відомстві А.Розенберга присутні погодилися на пропозицію полковника Е.Штольне обмежитися домашнім арештом винних у “політичній анархії”²⁹. Того ж дня С.Бандера був транспортований з Кракова в Берлін, де утримувався під “почесною вартою”. Голова уряду Я.Стецько майже до кінця серпня вільно проживав у Берліні і закидав посланнями відомства Розенберга, Ріббентропа, Гімmlера і Кейтеля (ОКВ).

Спроби німецьких спецслужб поставити членів ОУН(Б) собі на службу зазнали невдачі. Бандерівці мали власну програму дій і поводитися у відповідності з нею.

Українські організації у Львові 11 і 12 липня запевнили німецьку адміністрацію у своїй лояльності. Як повідомляв начальник львівського гестапо у Берлін, представники ОУН(Б) утрималися від цього до роз’яснення позиції Німеччини у питанні про незалежну Україну і до звільнення Бандери з-під арешту. Одночасно начальник таємної поліції в Генеральному губернаторстві рапортував Гімmlеру, що група Бандери направила в Київ близько двох десятків активістів з метою створення українського уряду³⁰.

Після багатьох розмов і допитів С.Бандера дав офіційну відповідь на вимогу німецьких властей відкликати Акт 30 червня 1941 р. Відповідь була негативною. “Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії”, – заявив він 21 липня, вважаючи себе рівноправною стороною на переговорах³¹. Це вкрай розлютило німців, і провідник ОУН незабаром опинився в концтаборі.

5 серпня командування оперативним тилом вермахту в Україні дістало наказ заарештувати “мандрівних пропагандистів групи Бандери”. Українські батальйони “Нахтігаль” і “Роланд” були розформовані.

Актом 30 червня 1941 р. С.Бандера змусив німців відкрити свої карти. Йому було сказано, що українські націоналісти не мають підстав вважати себе союзниками рейху. Проте оунівці не розуміли, чому А.Гітлер відмовляється підтримати їх в організації української державності і союзної Німеччині української армії. Негативна позиція керівників Третього рейху не обґрунтовувалася. Причини її були документально встановлені лише на Нюрнберзькому процесі.

В опублікованому у 1949 р. Т. 38 офіційного видання матеріалів Нюрнберзького процесу вперше було оприлюднено протокол наради в

штаб-квартирі Гітлера 16 липня 1941 р. В нараді брали участь рейхс-ляйтер Розенберг, рейхсміністр Ляммерс, фельдмаршал Кейтель, рейхсмаршал Герінг і людина, яка вела протокол (скоріше за все, це – М.Борман).

Розпочинаючи нараду, Гітлер заявив: “Наші цілі не повинні бути відомі цілому світові”³². Попередження було не зайвим, зважаючи на характер планів післявоєнного устрою Східної Європи.

У вузькому колі нацистських бонз Гітлер оприлюднив ці плани, названі “остаточним врегулюванням”:

- Крим має бути звільнений від усіх іноземців і заселений німцями;
- староавстрійська Галичина стане територією рейху;
- всі наступники фюрера мають знати: безпека рейху можлива лише за відсутності чужого війська на захід від Уралу. Захист цих територій від усіх можливих небезпек бере на себе Німеччина. Залізним принципом залишається: *ніколи не може бути дозволено, щоб хто-небудь, крім німця носив зброю!* (“курсив документа”)³³.

В ході обговорення цієї програми виявилось, що претензії Гітлера простягаються не тільки на Галичину і Крим, а й на інші території. Зокрема, у протоколі читаємо:

“Фюрер наголошує, що вся Прибалтика має стати територією рейху. Так само Крим із значним тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією рейху, тил мав би бути якомога більшим.

Тут у Розенберга виникли побоювання щодо українців, які там проживають (Примітка: складається враження, що Розенбергу дуже подобаються українці: він хоче також значно збільшити Україну)”³⁴.

Справді, А.Розенберг мав щодо України іншу думку, ніж М.Борман. Різниця у поглядах була викликана прагненням Розенберга протиставити Україну Росії. Прислуховуючись до суджень міністра у справах окупованих східних територій, провідники ОУН починали плекати примарні надії на німецьку допомогу в утворенні Української держави. Насправді політика Гітлера на Сході підпорядковувалася до Сталінграда продиктованому вище залізному принципу: тільки німець може носити зброю.

Незабаром після цієї наради Г.Гімmlеру було доручено розробити план депортації і германізації населення Східної Європи у найближчий період і на перспективу в 30 років. Генеральний план “Ост” передбачав депортацію 31 млн і германізацію 14 млн чоловік при переселенні на місця, що звільнялися, 10 млн німців. Найгірша доля чекала країни, розташовані неподалік від Німеччини – Польщу, Прибалтику, Україну і Білорусь. Зокрема, дві третини українського населення Галичини план “Ост” вимагав депортувати, а третину – германізувати³⁵.

Восени 1942 р. у південній частині Житомирської області, де розташовувалася ставка Гітлера, було депортоване населення семи сел. Так почалося виконання плану “Ост”. На місце депортованих переселялися німці, головним чином з Волині³⁶. Після Сталінграда, однак, проблема колонізації України відразу втратила актуальність.

Стає зрозумілим, чому нацисти не прийняли простягнуту руку українських націоналістів. Для Гітлера майже вся Східна Європа, і особливо Україна, були “життєвим простором” власного народу. Фюрер не бажав утворювати союзу Німеччині Українську державу. Не могло бути дискусії про ступінь самостійності або підпорядкованості цієї держави Третьюму рейху. Йшлося зовсім про інше: споконвічну етнічну територію українського народу гітлерівці уподобали собі. На першому етапі радянсько-німецької війни вони перемагали. Ейфорія перемоги штовхала керівників Німеччини на “остаточне врегулювання”.

У світлі сказаного слід переглянути укорінені твердження про колабораціонізм українських націоналістів. Колабораціонізм характеризує відносини двох сторін, одна з яких служить іншій всупереч інтересам своєї держави і власного народу. Щоб колабораціонізм мав місце, недостить готовності підлеглої сторони служити. Потрібна й готовність панівної сторони прийняти цю службу. Такої готовності у нацистів не було аж до Сталінграда. Але не тільки у цьому суть справи.

Поняття колабораціонізму народилося у Франції. Режим Віші в некупованій частині Франції, який активно протистояв генералу де Голлю, являв собою типовий зразок колабораціонізму. За французьким прикладом колабораціоністами назвали главу уряду Норвегії В.Квіслінга, усім ті організаційні структури, які через ідейні переконання або за матеріальну винагороду зраджували свою національну державу і допомагали нацистам встановлювати “новий порядок”.

Ті, хто називає оунівців колабораціоністами, не може звинуватити їх у державній зраді. Вони були громадянами Польської держави, хоч боролися з нею від її народження до загибелі. Встановлену на Західній Україні радянську державність вони не визнали, маючи для цього підстави. Оунівців можна було б теоретично звинувачувати тільки в національній зраді (для Західної Європи поняття державної і національної зради невід’ємні одне від одного). Та “новий порядок” у Західній і Центральній Європі нічим не нагадував окупаційного режиму на Сході. Не оголошуючи змісту “остаточного врегулювання”, гітлерівці встановили там винищувальний режим. Та звинувачувати членів ОУН у національній зраді, тобто нищенні українців на замовлення нацистів просто безглуздо.

Що ж до ідейної близькості німецьких нацистів і українських

націоналістів, то вона теж не могла стати ґрунтом для колабораціонізму. Адже націоналізм німецьких нацистів і українських націоналістів, так само як демократизм польських і українських демократів у міжвоєнній Польщі, поширювалися на різні народи.

Слід зауважити й інше. Ідейна близькість німецьких нацистів і українських націоналістів часто абсолютизується. Самі оунівці, інколи визнаючи цю близькість, ще не знали, що турбота про інтереси власного народу перетворюється у гітлерівців на хворобливу ненависть до “унтерменшен” (недолюдків) – народів Східної Європи.

Виходячи з того, що нацисти не бажали створювати у Східній Європі національні держави і дозволяти існування місцевих політичних організацій, тим більше – з бойовиками при них, співробітництво з Третім рейхом на інституціональному (державному або партійному) рівні було неможливим за означенням. А тільки таке співробітництво можна назвати колабораціонізмом.

Озброєння людей місцевих національностей допускалося в окупованій Україні лише в тому випадку, якщо вони ставали на службу німецьких державних органів. Але співробітництво на особистісному рівні є приватною справою кожного і не може кваліфікуватися як колабораціонізм.

Нарешті, заключне зауваження. Треба відмовитися від розгляду Акта 30 червня 1941 р. як однієї з форм державотворчої діяльності українського народу. Не варто поспішати увінчувати Степана Бандеру лаврами президента маріонеткової Словаччини Й.Тисо або глави Хорватії А.Павелича. Усім своїм життям, безкомпромісною і водночас безнадійною боротьбою з могутніми тоталітарними державами бандерівці доказали, що високі посади і спокійне сите життя не для них, якщо народ уярмлений.

ПРИМІТКИ

¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. - Том I. - Книга вторая. - М., 1995. - С. 180

² Там само. - С. 189.

³ Див.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 - 1941 рр.). - К., 1998. - С. 158.

⁴ *Паньківський Кость*. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, Торонто, 1965. - С. 145.

⁵ *Кентій А.В.* Названа праця. - С. 124.

⁶ Дніпро. - 1993. - № 2-3. - С. 111.

⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. - Том 1. - Книга вторая. - С. 190.

⁸ Нюрнбергский процесс. Сборник документов в 8-ми томах. - М, 1991. - Т. 3. - С. 531.

⁹ Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914 - 1953, - К., 1991. - С. 21 (Передрук з другого, доповненого видання 1953 р. у Вінніпезі).

¹⁰ Українсько-суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. - Т. III. - Мюнхен, 1983. - С. 12.

¹¹ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. - Т. I. - Львів, 1997. - С. 19.

¹² Там само. - С. 21.

¹³ Там само. - С. 37

¹⁴ Там само. - С. 58, 63.

¹⁵ Там само. - С. 70.

¹⁶ Там само. - С. 505.

¹⁷ Там само. - С. 90.

¹⁸ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 - 1942 рр. - К, 1999. - С. 26.

¹⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С. 113.

²⁰ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. - Т. I. - С. 96.

²¹ Там само. - С. 92.

²² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С. 115.

²³ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 - 1942 рр. - С. 19.

²⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С. 114.

²⁵ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 - 1942 рр. - С. 19.

²⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. III. - С. 23 - 24. Повний текст Акта 30 червня 1941 р. надруковано у малотиражному виданні "ОУН в світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби 1929 - 1955 рр.". - Мюнхен, 1955. - С. 57 - 58.

²⁷ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. - Т. I. - С. 106.

²⁸ Там же. - С. 128.

²⁹ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 - 1942 рр. - С. 28.

³⁰ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. - Т. I. - С. 170, 172.

³¹ Там само. - С. 217.

³² Там само. - С. 176.

³³ Там само. - С. 177 - 178.

³⁴ Там само. - С. 179.

³⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С. 248.

³⁶ Там само. - С. 248.